

В статті на матеріалі тексту перепева першого псалма Давидова Тарасом Шевченко прослідковано функціонування біблійських цитат. Виявлено авторські художественні прийоми вираження сакрального содержания, виявлено імпліцитні семантичні компоненти, функціонування яких обумовлено пристальним вниманием царської цензури к творчеству Кобзаря.

Ключевые слова: цитата, первый псалом Давидов прототекст, авторский текст, языковой знак культуры, образ.

In the article traced operation biblical quotations on the material rehashing of the first psalm of David by the Taras Shevchenko. It was found author's artistic methods of expression of sacred content found implicit semantic components, whose operation scrutiny of the royal censorship creativity Poet.

Keywords: quote, the first psalm of David, prototekst, author's text, the linguistic sign of the culture, image.

УДК 821.161.2.01:929 (Шевченко)

Бутко Л.В.

НАРІЗНООФОРМЛЕНІ ЧАСТКИ У ТВОРАХ Т. Г. ШЕВЧЕНКА: СЕМАНТИКА, ФОРМА ВИРАЖЕННЯ, ФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ

У праці здійснюється дослідження форми вираження і внутрішньої організації нарізнооформлених часток на матеріалі творів Т. Г. Шевченка, виявляються та описуються моделі, за якими відбувається їхнє творення, встановлюються системні зв'язки досліджуваних елементів, схарактеризовуються їх семантика та функціональні особливості.

Ключові слова: нарізнооформлена частина, творчість Т. Г. Шевченка, форма вираження, семантика, функціональні особливості.

Мова Т. Г. Шевченка, безперечно, є явищем унікальним. Її дослідженню присвячені праці як класиків філологічної думки, так і сучасних лінгвістів: І. К. Білодіда, Л. А. Булаховського, С. А. Єрмоленко, В. М. Русанівського, С. А. Січкара, О. О. Тараненка та інших [1; 3; 4; 8; 9; 13]. Проте з огляду на складність та індивідуальність мовної організації творів видатного майстра слова, не всі аспекти цього феномена обстежено.

Пропонована праця присвячена дослідженню структурно-семантичних та функціональних особливостей нарізнооформлених партикул на матеріалі творів Т. Г. Шевченка [14] і має на меті заповнити деякі лакуни в царині мовної організації творчої спадщини Кобзаря, що є «творцем української літературної мови, як основи нової, уґрунованої на народній основі української культури» [8, 219].

Загалом нарізнооформлені структури характеризуються певними морфологічними ознаками. Серед них виокремлюються прислівникові, прийменникові, сполучникові, партикульні, вигуківі конструкції, а також одиниці з функцією присудка, вставного слова, стійкі мовленнєві звороти та скорочення. У колі таких структур значним є корпус службових слів.

Незважаючи на те, що службові частини мови в цілому і частки зокрема характеризуються великою частотністю вживання у текстах різних стилів і жанрів, вони є найменш дослідженими. Особливо це стосується таких службових частин мови, що складаються з двох або більше графічних слів [6, 66; 7, 3].

Нарізно оформлені партикули належать до групи фразових. Серед них за функціонально-семантичними особливостями є питальні, оклично-підсилювальні, власне модальні, стверджувальні, заперечні, вказівні, означальні, кількісні, спонукальні, видільні і приєднувальні.

Загалом значення питальності фактично є вимогою підтвердити чи заперечити відповідність загального змісту питального речення зображуваній або відображуваній ним ділянці дійсності [5, 110]. Питальні партикулярні лексичні комплекси (ЛК) функціонують для оформлення питального речення і є, на думку вчених, допоміжним засобом у цьому процесі з огляду на те, що здебільшого запитання можна виразити і не вдаючись до часток: роль диференціатора різних комунікативних типів речення виконує інтонація [12, 503]. Л. В. Бондаренко припускає, що наявність часток у питальних реченнях «створює додаткові умови, які забезпечують більші можливості варіювання тону, що сприяє вираженню у реченні особливих відтінків змісту» [2, 16].

І. А. Кисельов наголошує на достатньо численному лексичному складі питальних часток [7, 85], у досліджуваному матеріалі виявлено ж 10 питальних партикулярних ЛК.

Найпоширенішим компонентом цих одиниць є частка *чи*, що в українській мові вживається лише для оформлення питальних речень. У структурах ЛК, співвідносних із частками, цей компонент виступає переважно початковим. Саме так він функціонує у складі одиниці *чи що*, яка виражає сумнів, невпевненість, припущення в питальній репліці: *Нагаями Свиняче ухо! Жартувать, Чи що, ти хочеш?* («Гайдамаки»).

Цей партикулярний ЛК переважно вживається у розмовному мовленні, про що свідчать відповідні маркери у лексикографічних працях [див., напр., 10, XI, 598].

Подібну форму вираження має й одиниця *чи не*, що в питальному реченні виражає невпевненість. Наприклад: *Дивувалась, що се таке Мар'яну спіткало, Чи не пристрім?* («Мар'яна-черниця»).

Комплекс *чи тож* із таким самим початковим елементом вносить у питальне речення елемент сумніву. Наприклад: *Чи так, батьку отамане? Чи правду співаю?* («До Основ'яненка»).

Початковим компонент *чивиступає і в складніших, трикомпонентних, структурах. Наприклад, у структурі партикулярного ЛК чи ж то, щовживається для підсилення непевності, сумніву у чому-небудь: Поглядає – нема, нема... Чи ж то і не буде?* («Катерина»).

Компонент *чи* наявний і в складніших, чотирикомпонентних, структурах. Наприклад, у структурі оклично-підсилювального партикулярного ЛК *та чи то ж*, що вживається при оформленні окличного речення: *Розказав би про те лихо, Та чи то ж повірять!* («Катерина»).

Одним із компонентів партикулярних одиниць може буди іменник, загалом неактивний щодо творення партикулярних ЛК: його виявлено лише у структурах трьох нарізнооформлених одиниць, співвідносних із частками: *у всякому разі, чи ж не правда і хіба ж не правда*. У творах Т. Г. Шевченка спостерігається лише останній комплекс, який вживається для вираження сумніву, невпевненості. Із таким самим значенням автор використовує й двокомпонентну одиницю *хіба ж*. Наприклад: *Оце це! Хіба ж я справді дурна? Хіба ж неправда? Старий чоловік кращи[й] молодого* («Назар Стодоля»).

До зазначених трикомпонентних партикулярних ЛК за ознаками форми вираження наближаються і комплекси *а що як* і *а що ж*, які мають однакові перші два компоненти й у питальному реченні служать для з'ясування можливості якоїсь дії чи факту. Наприклад: *А що, як присядем Отутечки під Берестечком Та трохи спочинем! А що ж, умру хіба?* («Три лірники»).

Партикулярний компонент *ж* наявний і у двокомпонентному питальному комплексі *чого ж*, до якого за формою вираження і семантичними ознаками наближена одиниця *чом не*. Наприклад: *Ти нас ріжеш – заріж і їх: Вони католики. Чого ж ти став? Чом не ріжеш? Поки невеликі, Заріж і їх, бо виростуть, То тебе заріжуть...* («Гонта в Умані»).

Партикулярних ЛК оклично-підсилювального типу у досліджуваному матеріалі виявлено 6 одиниць, до складу яких входять два, три і чотири компоненти. Вони вживаються як допоміжний засіб в окличних реченнях, основним засобом оформлення яких є інтонація. Проте кожна з цих одиниць, як правило, супроводжує окличну інтонацію [11, 503].

Найпростішу форму вираження має двокомпонентний комплекс *оце це: Коли се? Оце це* видумали! («Назар Стодоля»).

Комплекс *де ж пак* в українській мові загалом може вживається як при оформленні питальних речень, так і окличних. У досліджуваному матеріалі виявлений лише з окличним навантаженням. Наприклад: *Злякаються вони! Дежпак! І в горобину ніч приїдуть для такої панночки, як наша* («Назар Стодоля»).

Компоненти *ж (же)* і *пак* здатні утворювати й інші партикулярні одиниці оклично-підсилювального типу. Наприклад: *Як же пак, чи не так!.. От Стодоля молодець!* («Назар Стодоля»).

За формою вираження до цих одиниць наближається комплекс *так де тобі*, що вживається для вираження невпевненості. Наприклад: *Таба, доля приборкала Між людьми чужими. Так де тобі! Наш князь і слухати не хоче* («Н. Маркевичу»).

Займенниковий компонент *тобі* виявлений у творах Т. Г. Шевченка ще в одній одиниці цієї семантичної групи *от тобі й пишик: Оняке твориться На сім світі! А то думають, думають, ні вголос, ні мовчки; а ляхи догадаються – оттобій пишик!* («Гайдамаки»).

Вказівних партикулярних ЛК у досліджуваному матеріалі виявлено 7 одиниць. У цілому зазначені одиниці «виконують роль своєрідних слів-жестів, що служать для додаткової вказівки на місце перебування предмета, який

знаходиться в полі зору суб'єкта, або для підкреслення одночасності чи неодноразовості дії з моментом мовлення» [11, 504].

Комплекс *ось і* вказує на появу когось або чогось, на нову дію, що виникає як наслідок попередньої. Наприклад: **Ось і дуб той кучерявий... Вона! Боже милий!** («Причинна»).

За формою вираження і за семантичними ознаками до цієї одиниці наближається комплекс *аж ось*. Наприклад: **Аж ось ведуть гайдамаки Ксьондза єзуїта І двох хлопців: «Гонто, Гонто! Оце твої діти»**(«Гайдамаки»).

Структура одиниці *аж ось і* утворилася шляхом постпозитивного інкорпорування партикулярного компонента *і* до структури *а ось*. Причому подібне нарощення підсилило семантичні характеристики одиниці, хоча не відбилося на стилістичних. Наприклад: **Уже нащо Золотом облиті Блюдолизи; аж ось і сам, Високий, сердитий, Виступає; обок його Цариця-небога, Мов опеньок засушений, Тонка, довгонога, Та ще, на лихо, сердешне Хита головою** («Сон»).

Розмовна частка *ото* є початковим компонентом і структури одиниці *ото ж*, відбиваючи основне семантичне навантаження комплексу загалом. Партикулярний ЛК *ото ж* вживається при вказівці на віддалені предмети, явища або дії: **Ото ж тая дівчинонька, Що сонна блудила: Отаку-то їй причину Ворожка зробила!** («Причинна»).

Найскладнішу форму вираження із вказівних партикулярних ЛК, виявлених у творах Т. Г. Шевченка, має одиниця *так оце-то та*, що має і підсилювальний ефект: **Так оце-то та богиня!** («Сон»).

Функціонально-семантична група означальних партикулярних ЛК представлена у матеріалі, що досліджувався, лише однією одиницею. Загалом означальні частки використовуються для увиразнення семантики окремих повнозначних слів у складі речення [12, 506]. Наприклад: **А жіночка молодая Кинулась до пана, Розказала – *отак і так***(«Меж скалами, неначе злодій...»).

Спонукальних партикулярних ЛК у досліджуваному матеріалі налічується три одиниці, вони служать для вираження бажання, прохання, наказу, заборони, заклик до дії тощо [11, 507].

Партикулярний ЛК *нехай би*, відображаючи основні семантичні властивості спонукальних нарізнооформлених партикул, служить для вираження побажання, припущення, готовності, прагнення до чогось. Зазначена одиниця переважно утворює аналітичні форми наказового способу дієслова. Наприклад: **Нехай би сміялись, та там море грає, Там сонце, там місяць яснішесія, Там з вітром могила в степу розмовляє, Там не одинокий був би з нею й я** («На вічну пам'ять Котляревському»).

До партикулярних комплексів зі спонукальною семантикою належать і розмовні ЛК *ось на тобі й ось на ж тобі*. Наприклад: **Ось на тобі сього дива. Піди до криниці, Поки півні не співали, Умийся водою, Випий трошки сього зілля – Все лихо загоїть**(«Гополя»); **Добре, хлопче. Ось на ж тобі, друже, Цей дукачик, та не згуби**(«Гайдамаки»).

Видільні партикулярні ЛК досить чисельною групою у досліджуваному матеріалі. Виявлено 9 одиниць із такими функціонально-семантичними

властивостями. Вони служать для логічного виділення окремого слова в реченні, до якого відносяться [12, 508].

Загальну семантику виділення має партикулярний ЛК *аби тільки*, що служить у розмовному мовленні для обмеженого виділення предмета, дії чи ознаки. Наприклад: *Нехай я буду і мужицький поет, аби тільки поет, то мені більше нічого і не треба* (3 листа).

Спільний початковий компонент *аж* мають партикулярні ЛК *аж глядь* та *аж гульк*. Одиниці вживаються у розмовному мовленні для вираження різкого протиставлення змісту однієї частини висловлювання змістові іншої. Наприклад: *Мороз лютує, аж скрипить... Аж глядь! – палати зайнялися* («Марина»); *Аж гульк – з Дніпра повіринали Малії діти, сміючись* («Причинна»).

За функціонально-семантичними і стилістичними властивостями до них наближається партикулярний ЛК *аж зирк*: *Аж зирк – і наймичка ввійшла На двір. Нащо йому доля? треба закопати: Він і так багатий...* («Наймичка»).

ЛК *так* іможе вживатися для виділення дії, предмета, ознаки тощо і належить до розмовного мовлення: *Широкий Дніпр не гомонить: Розбивши вітер чорні хмари, Ліг біля моря одпочить, А з неба місяць так і сяє; І над водою, і над гаєм, Кругом, як в усі, все мовчить* («Причинна»).

Трикомпонентні частки *та таки й* і *та все ж таки* служать для підсилення протиставлення тому, що було раніше висловлене: *Возьмімо, Трохиме, Бо ми старі, нездужаєм, Та таки й дитина, Хоча воно вже й підросло, Та все ж таки треба Коло його піклуватись* («Наймичка»).

Одиниця *та й годі* вживається Т. Г. Шевченком у кінці речення для підсилення категоричності висловлювання: *А що нам ваша старшина? Почує, так послуха, коли має чим слухати, та й годі* («Гайдамаки»).

Комплекс *та й то* утворився на базі комплексу *і то*, причому ускладнення структури спричинило підсилення функціонально-семантичних властивостей, та не змінило стилістичних: *Сирота Ярема, сирота убогий... Трапляється, часом тихенько заплаче, Та й то не од того, що серце болить* («Гайдамаки»).

Отже, у творах Т. Г. Шевченка виявлено ЛК, співвідносні із частками, до складу яких входять два, три і чотири компоненти. Найбільш поширеними є двокомпонентні партикулярні ЛК.

У результаті обстеження функціонально-семантичних ознак досліджуваного матеріалу виявлено такі групи партикулярних ЛК: питальні, оклично-підсилювальні, вказівні, означальні, спонукальні, видільні, приєднувальні. Проте у досліджуваному не виявлено власне модальних, стверджувальних, заперечних і кількісних партикулярних ЛК.

Партикулярні ЛК, які використовував поет, здатні утворювати інші нарізнооформлені частки шляхом постпозиційного інкорпорування. Причому подібне ускладнення форми вираження здебільшого не змінює стилістичних характеристик створеної одиниці, проте підсилює її виражальні можливості.

ЛК, співвідносні з частками, виявлені у шевченківських творах, здебільшого функціонують у розмовному мовленні, виявляючи при цьому певні

закономірності в межах функціонально-семантичних груп щодо функціонально-стилістичних властивостей. Досліджувані лексичні комплекси, співвідносні з оклично-підсилювальними, вказівними, означальними, спонукальними і видільними частками, є розмовними. Переважно в розмовному мовленні вживаються питальні партикулярні одиниці.

Отже, пропонований аналіз структурно-семантичних і функціонально-стилістичних особливостей ЛК, співвідносних із частками, на матеріалі творів Т. Г. Шевченка дає підстави для висновків про особливості мови видатного автора і можливість з'ясування специфіки творення та особливостей функціонування партикулярних нарізнооформлених одиниць у творах інших майстрів слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І. К. Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови / І. К. Білодід. – К.: Наукова думка, 1964. – 136 с.
1. Бондаренко Л. В. Склад та комунікативні функції вторинних часток : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Бондаренко. – Кіровоград, 2005. – 20 с.
2. Булаховський Л. А. Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка / Л. А. Булаховський // Избранные труды: в 5 т. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 5. – 638 с.
3. Єрмоленко С. Інтерпретація Шевченкового слова в школі / Світлана Єрмоленко // Слово Т. Г. Шевченка в полікультурному середовищі : Матеріали конференції 27–28 квітня 2006 року. – Сімферополь : НАТА, 2006. – С. 165–169.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
5. Киселев И. А. Частицы в современных восточнославянских языках / И. А. Киселев – Минск : Изд. БГУ им. В.И. Ленина, 1976. – 160 с.
6. Лучик А. А. Властивості форми вираження еквівалентів часток в українській мові / А. А. Лучик // Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВЦ КДПУ, 2003. – Вип. 48. – С. 3–9.
7. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підруч. / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 391 с.
8. Січкарь С. А. Ідіолект Тараса Шевченка і сучасні мовні норми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. А. Січкарь. – К., 2003. – 19 с.
9. Словник української мови : в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (гол. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
10. Сучасна українська літературна мова : [підруч. для студ. філол. спец. вищих навч. закл.] / [Плющ М. Я., Бевзенко С. П., Грипас Н. Я. та ін.] ; за ред. М. Я. Плющ. – [3-те вид., стереотип.]. – К. : Вища шк., 2001. – 429 с.
11. Сучасна українська літературна мова : в 5 кн. / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969–1973. Кн. 2 : Морфологія. – 1969. – 584 с.
12. Тараненко О. О. Три метафоричні моделі слов'янської єдності та їх різні інтерпретації (Коллар – Пушкін – Шевченко та ін.) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 55–61.
13. Шевченко Т. Г. Зібрання творів : у 6 т. / Шевченко Т. Г. – К. : Наук. думка, 2003.

В работе осуществляется исследование формы выражения и внутренней организации разнооформленных частиц на материале произведений Т. Г. Шевченко, определяются и

описываються моделі, по котрым происходит их создание, устанавливаются системные связи изучаемых элементов, характеризуются их семантика и функциональные особенности.

Ключевые слова: разнооформленная частица, творчество Т. Г. Шевченко, форма выражения, семантика, функциональные особенности.

The article deals with the research of forms of expression and inner organization of particles with a few components on the material of the poems of T. G. Shevchenko. The structural models by which they are created as well as system links of the investigated elements are also determined and described. Their semantics and functional features are also characterized.

Keywords: particles with a few components, works of T. G. Shevchenko, forms of expression, semantics, functional features.

УДК 811.161.2“18”-11

Христенюк В.Ф.

МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті здійснено аналіз мовознавчої спадщини Івана Огієнка. Розглянуті фундаментальні дослідження вченого, його наукові розвідки з питань історичного розвитку та періодизації української літературної мови, а також перекладацька й видавнича діяльність видатного мовознавця.

Ключові слова: Іван Огієнко, історія української мови, періодизація української літературної мови.

Величезна творча спадщина Івана Огієнка (Митрополита Іларіона), яка довгий час була забороненою, а тому невідомою українцям, стає предметом все ширших зацікавлень науковців. Поступово повертається до читацького загалу наукова та просвітительська спадщина вченого.

Дослідники виділяють кілька етапів творчого життя І. Огієнка. Перший припадає на дожовтневий період (1882 – 1917 рр.), другий – на період жовтневої революції (1917 – 1920 рр.) і останній – це період емігрантського життя. Саме в еміграції Іван Огієнко стає активним церковно-релігійним діячем і приймає ім'я Митрополита Іларіона. Упродовж усього життя Огієнко не переставав працювати на благо України, причому більшість мовознавчих та культурологічних досліджень вийшли друком далеко від Батьківщини, у Польщі та Канаді. Сучасники називали І. Огієнка людиною енциклопедичних знань, високого обов'язку й титанічної працездатності. Свій багатогранний талант він проявив як педагог, редактор, видавець, поет, перекладач, мовознавець, ректор університету і міністр, лідер громадсько-політичного життя і ієрарх церкви, великий учений, що залишив глибокий слід подвижницької діяльності на терені вітчизняної науки, культури, освіти.

Метою статті є детальний аналіз наукового доробку Івана Огієнка з актуальних питань мовознавства, з'ясування його місця в дослідженні історії української літературної мови.